

Jelena Lalatović
Filološki fakultet
Univerzitet u Beogradu

305-055.2(497.11)
050PROFEMINA"1994/1999"
82.09:305-055.2(497.11)"1994/1999"
<https://doi.org/10.18485/femjis.2018.ch13>

KNJIŽEVNA KRITIKA U "PROFEMINI" (1994–1999): PORTRET FEMINISTIČKE AVANGARDE¹

U ovom radu analiziraju se teorijske pretpostavke književno-kritičkih priloga objavljenih u časopisu za žensku književnost i kulturu *ProFemina* u periodu od 1994. do 1999. Nudi se pregled feminističkih tradicija, uključujući političke, literarne i aktivističke strategije i prakse, koje urednička politika *ProFemine* nastavlja ili sa kojima posredno ili neposredno stupa u dijalog, kao i interpretacija i evaluacija susreta teorija i književnokritičkih praksi, odnosno internacionalnih i domaćih uredničkih i kulturnih politika koje su kreirale feministkinje i borkinje za ženska prava. *ProFemina* je odabrana kao predmet analize jer je jedini časopis mirovne i feminističke kontrajavnosti koji je u celini bio posvećen književnosti. Cilj evaluacije, zasnovane na kritičkoj analizi diskursa i komparativnoj kontekstualizaciji

¹ Tekst je nastao u okviru projekta PATTERNS Lectures, koji realizuju WUS iz Austrije i Fondacija ERSTE, i projekta *Uloga srpske periodike u formiranju književnih, kulturnih i nacionalnih obrazaca (1780-24)* koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

različitih feminističkih kontrajavnosti, to jest njihovih pisanih svedočanstava, jeste da na primeru *ProFemine* ponudi jedan od mogućih odgovora na pitanje da li i kako književnost i književna kritika mogu doprineti, kao mesta diskurzvinog otpora represivnim društveno-političkim sistemima, ženskom organizovanju i unapređenju položaja žena u društvu.

Ključne reči: *ProFemina*, feministička kontrajavnost, feministička kritika, feministička avangarda

UVOD

Uprkos činjenici da se navršava gotovo pola veka od uspostavljanja ženskih studija (i kao naučne oblasti i kao obrazovnog profila), te gotovo isto toliko od objavljivanja fundamentalnih tekstova feminističke književne kritike,² u pretežno maskulinističkoj književnoj kritici i nastavi književnosti još uvek opstaje podela na tzv. “spoljašnje” i “unutrašnje” pristupe. Insistiranje na takvoj podeli obično je na štetu rodne perspektive u studijama književnosti: ona se omalovažava i tretira kao pitanje sociologije i psihologije književnog stvaralaštva, te se tako ignoriše činjenica da je rod konstitutivna kategorija za formiranje naših saznanja o svemu, pa tako i o kulturi i književnosti. Istoričarka feminističke kulture i medija Lusi Dilep (Lucy Delap) u uvodnim poglavljima studije *Feministička avangarda: transatlantski susreti sa početka dvadesetog veka* pruža alternativni uvid u istoriju ženskog i feminističkog pokreta. Ona skreće pažnju kako na konflikt, tako i na komplementarnost između masovnog sifražetskog pokreta i onoga što imenuje kao feminističku avangardu, odnosno krug umetnica/umetnika, urednica/urednika modernističkih časopisa kao kreatorki i kreatora svojevrsnih kulturnih politika povezanih sa njihovim samorazumevanjem kao intelektualne elite feminizma. U njihovoj viziji feminizam je shvaćen kao projekat prvenstveno intelektualne i psihološke, a ne striktno političke i društveno-ekonomske emancipacije žena.³ Za njih je umetnost bila privilegovano polje afirmacije indivi-

² Na primer, “Smeh meduze” iz 1975. Elen Siksu (Helene Cixous, “Le rire de la Meduse”), predstavnice francuskog poststrukturalizma, *Seksualna politika* Kejt Milet (*Sexual Politics*, Kate Millett) iz 1970, *Čitateljka koja odoleva* Džudit Feterli iz 1978. godine (*The Resisting Reader*, Judith Fetterly).

³ Lucy Delap, *The Feminsit Avant-garde: Transatlantic Encounters of the Early Twentieth Century*, Cambridge University Press 2007, 39–47.

dualističkog subjekta,⁴ te zbog toga Lusi Dilep ukazuje na jednu zabravljenu karakteristiku feminističkog pokreta sa početka dvadesetog veka. Naime, reč “feminizam” u krugovima radikalno opredeljenih žena i muškaraca upotrebljavala se sa ciljem da označi političku tendenciju suprotstavljenu predmodernističkom favorizovanju materinsko-devičanskog feminiteta, koji je ležao u osnovi političke strategije jednog dela vođstva sifražetskog pokreta. Još važnije za analizu književnokritičarskih praksi i paradigmi, upravo zbog usmerenosti na introspekciju, individualizam i kritiku modusa feminiteta⁵ koje društvo nudi ženama, sama reč feminizam, svojevrsni neologizam preuzet iz francuskog, na početku edvardijanske ere u sebi sadrži i konotaciju avangardnog umetničkog eksperimenta. Poimanje feminizma kao mogućeg oblika radikalne, subverzivne umetničke i interpretativne prakse izbrisano je iz oficijelnih istorija književnosti.⁶ Ako rane književne kritike Rebeke Vest (Rebecca West) koje su izlazile u jednom od glasila avangardnog feminizma – časopisu *The Freewoman* urednice Dore Marsden⁷ – čitamo kao primere feminističke književne kritike, onda postaje jasno da feministički pristupi književnosti ne samo da nisu “spoljašnji” (u smislu da podrazumevaju stilski i pojmovni aparat koji je književnosti kao ideološkom i umetničkom medijumu stran), već upravo suprotno: politizacija roda u književnosti neretko je kroz istoriju proširivala i rušila postojeće spoznajne granice. Na primeru *ProFemine*, časopisa za žensku književnost i kulturu, pokušaću da ukažem na to pod kojim uslovima se, uz uvažavanje svih kontekstualnih ograničenja i stalnu svest da su mnoge od paralela

4 U kontekstu proučavanja modernističke kulture najrelevantnija imena jesu: Dora Marsden, urednica časopisa *Slobodna žena* (*The Freewoman*), njena bliska saradnica i kourednica Meri Gotrop (Mary Gawthrope), Randolph Born (Randolph Bourne), te književnica Šarlot Perkins Gilmen (Charlotte Perkins Gilman), čija je zbirka priča koje govore o “unutrašnjem” oslobođenju žene *Žuti tapet* (*The Yellow Wallpaper*) prevedena i na naš jezik. O literarno-političkom avangardizmu *Slobodne žene* i njegovom vezom sa počecima feminističke književne kritike pisala je Ana Kolarić u knjizi *Rod, modernost i emancipacija. Uredničke politike u časopisima “Žena” (1911–1914) i “The Freewoman” (1911–1912)*, Beograd, 2017.

5 Lusi Dilep kao tri distinktivne teme avangardnog feminizma izdvaja: diskurse introspekcije, individualizma, ali i diskurs nezadovoljstva, zbog činjenice da velik broj žena, čak i politički aktivnih, odbija da preispituje vlastite rodne uloge.

6 “Argument” da je naprosto reč o slučajnosti, jer je ta tendencija bila isuviše marginalna, odavno su oborile istoričarke modernističke kulture i književnosti kao što su Rita Felski (Rita Felski), Džejn Marek (Jayne Marek) i sama Lusi Dilep. One su, pored ostalog, ukazale na činjenicu da tekstovi koje danas smatramo modernističkim kanonom u trenutku svog nastanka nisu bili deo književnog mejnstrima.

7 Videti poglavlje “Temelji feminističke književne kritike: rani radovi Rebeke Vest” u Ana Kolarić, *Rod, modernost i emancipacija*.

koje uspostavljam isključivo tipološke prirode, prethodno opisana znanja mogu primeniti na tumačenje odnosa ženske književnosti i feminističke književne kritike kod nas. Stalne rubrike u *ProFemini* bile su “Književnost u pokretu”, “Teorijski/Otvoreni diskurs”, “Portret savremenice”, “Portret prethodnice”, “Kritika na tekućoj traci”, te “Vesti/Beleške” na kraju svakog broja. Analizirani materijal u ovom radu nastoji da obuhvati sve književnokritičke prakse, to jest interpretaciju književnih tekstova potkrepljenu analizom tekstualnih politika. Zato se nisam ograničila isključivo na rubrike koje donose prikaze i sudove o savremenoj literaturi u formi novinske/akademske književne kritike, kao što je to bio slučaj sa rubrikama “Portret savremenice” i “Kritika na tekućoj traci”.

O FEMINISTIČKOJ AVANGARDI

Zbog čega pitanje feminističke avangarde može biti važno za razumevanje književne kritike u časopisu *ProFemina*? Naravno, konteksti u kojima se artikuliše feministička avangarda o kojoj govori Lusi Dilep, s jedne strane, i kontekst u kome nastaje *ProFemina*, kao jedno od glasila mirovne i feminističke kontrajavnosti koja se stvara kao reakcija na uspon srpskog nacionalizma i nasilni raspad SFRJ, s druge, neuporedivi su. Međutim, želim da ukažem na izvesne tipološke sličnosti između avangardne vizije umetnosti, tj. uloge književne kritike koju su zagovarale avangardne feministkinje u edvardijanskom kontekstu i vizije koja se može rekonstruisati kako iz programskih tekstova *ProFemine* (pre svega, iz uvodnika glavne i odgovorne urednice Svetlane Slapšak i sažetaka na engleskom jeziku koji su rekapitulirali sadržaj i iznosili urednički komentar na kraju svakog broja, te kritičarskih programa članica redakcije koju su prvobitno činile Radmila Lazić, Dubravka Đurić i Ljiljana Đurđić objavljenih u prvom broju), tako i iz celine književnih kritika i teorijskih⁸ radova objavljenih u periodu od

8 Ovde pod rečju teorijski podrazumevam značenje koje ona ima u poststrukturalističkoj paradigmi. Teorija se ovde, dakle, ne odnosi na teoriju književnosti koja je još uvek dominantan okvir za školsko i kanonsko proučavanje književnosti kod nas, mahom oslonjena na strukturalističku teoriju jezika i tradicionalnu estetiku, već označava korpus interdisciplinarnih znanja iz lingvistike, antropologije, sociologije, psihoanalize u čijem je središtu propitivanje društvenih odnosa moći, te njihovih epistemoloških implikacija i reprezentacija u književnosti i kulturi. Sažetu formulaciju te problematike iznela je feministička kritičarka Toril Moi (Toril Moi) u tekstu “Feminizam kao ružna reč” (“I am not a feminist but – How Feminism Became the F-Word”), koji je u prevodu na srpskohrvatski dostupan na <https://pescanik.net/feminizam-kao-ruzna-rec/>.

1994. do 1999. godine.⁹ Pored istorijske, najočiglednija razlika između edvardijanske avangarde, koja je kao i postjugoslovenska feministička avangarda formulisana u književnoj periodici, jeste heterogenost nasuprot homogenosti. Naime, modernistički časopisi, među kojima je za pitanje odnosa ženske emancipacije i feminističke književne kritike najznačajniji časopis *The Freewoman* Dore Marsden, bili su velikim delom fokusirani na zaoštrene konceptualne i političke debate među pobornicama i pobornicima emancipacije žena. S druge strane, prostor za diskusiju o ideološkim i političkim sukobima među feministkinjama u Srbiji tokom devedesetih godina prošlog veka bio je sužen dvostrukom fizičkom ugroženošću: humanitarnom katastrofom, ali i činjenicom da su mnoge od njih, kao protivnice režima, bile označene kao državni neprijatelji. Stoga ne treba da čudi što je feministička kontrajavnost, koju su činile *ProFemina*, *Feminističke sveske* i *Ženske studije* i mreža nevladinih organizacija (Žene u crnom, Ženski lobi, Autonomni ženski centar, Incest trauma centar), bila utemeljena na specifičnoj, strateškoj solidarnosti, koja je u prvi plan isticala zajedničke teme i zajedničkog neprijatelja – srpski nacionalizam i Miloševićev režim. Ovi časopisi se čak mogu čitati transverzalno, budući da dele teme, ciljeve i saradnice. Sva tri časopisa zaokupljena su problemima nacionalizma, nasilja nad ženama, napadom na ženska reproduktivna i socijalna prava, te problematikom ženske istorije i kulture, ali ta pitanja tematizuju različitim tekstualnim formama i drugačijim diskurzivnim strategijama. *Feminističke sveske*¹⁰ imaju formu fanzina, manjeg su obima nego *Ženske studije* i *ProFemina*, a u njihovom fokusu nalaze se prvenstveno izveštaji sa terena (iz SOS

9 Iako je *ProFemina* s prekidima izlazila do 2011, u radu se fokusiram na godine u kojima je Srbija u konfliktu. Ratna razaranja uslovlila su specifičnu rodnu dinamiku, ali i osobene odnose unutar same feminističke kontrajavnosti, zbog čega određene tekstualne strategije i ideje o odnosu književnosti i društva imaju posebnu težinu i auru literarne i intelektualne avangarde. Takođe, menja se i dinamika unutar časopisa. Ideološke premise rodne jednakosti, važnosti ljudskih prava, jugoslovenstva kao otpora etničkim nacionalizmima i pacifizma koje čine okosnicu uredničke politike od prvog do poslednjeg broja, te status Svetlane Slapšak kao glavne urednice, predstavljaju konstante *ProFemine*. Međutim, geopolitičke promene koje nastupaju s padom Miloševićevog režima, a koje utiču na okolnosti u kojima časopis izlazi i distribuirao se, promena sastava redakcije i čak jedna vrsta generacijske smene (podjednako u ideološko-poetičkom i u doslovnom smislu) među krugom saradnica i saradnika, zahtevaju posebnu analizu. Drugim rečima, uvidi o književnoj kritici u časopisu *ProFemina* koje ovde iznosim ne mogu se bez problematizovanja primeniti i na književnu kritiku u postkonfliktnom i posttranzicijskom kontekstu.

10 Većina brojeva dostupna je na sajtu Autonomnog ženskog centra: <https://www.womenngo.org.rs/publikacije/feministicke-sveske>.

centara za žene žrtve nasilja, sa ratnih teritorija, izveštaji o nasilju prema izbeglicama), sociološke analize i dnevno-politički komentari iz feminističke perspektive. *Ženske studije* bave se prevashodno prevođenjem (zapadne) feminističke teorije, posebno iz oblasti političke filozofije, te pozicioniranjem ženske subjektivnosti i problematike polnosti/rodnosti unutar poststrukturalističke i, u širem smislu, postmodernističke filozofije. *ProFemina* se već svojim podnaslovom profilise kao časopis za žensku književnost i kulturu. Nasilna homogenizacija društva determinisana nacionalističkom agresijom uslovlila je relativnu ideološku monolitnost feminističke periodike u datom trenutku,¹¹ jer nije bilo prostora za raslojavanje unutar samih feminističkih krugova. Nasuprot tome, avangardnost časopisa i urednica o kojima piše Lusi Dilep u velikoj meri proisticala je iz artikulisanja debata i pitanja koja su nužno provocirala i dovodila do sukoba različitih struja u sifražetskom/feminističkom pokretu. Pa ipak, i jedne i druge časopise povezuje značaj koji su pridavali književnim priložima kao povlašćenom mestu subverzije. *Feminističke sveske* objavljivale su poeziju, kratke priče, hibridne žanrove koji u narativnom obliku tematizuju ženske identitete, lezbejske odnose i ograničenja patrijarhalnog društva, eseje o ženskoj istoriji i ginofilnim kulturnim praksama iz čitavog sveta. U četvrtom broju *Ženskih studija* objavljen je esej Dubravke Ugrešić “Mi smo dečki”, koji ubedljivo mapira veze

11 Jedna od istorijskih konstanti borbe za ženska prava jeste kritički odnos prema prethodnicama. Međutim, snažna državna represija, koja se infrastrukturno oslanjala na aparat iz prethodnog sistema, ali je sada bila neizmerno ojačana nacionalističkom ideologijom i socijalnom devastacijom velikih razmera, dovela je do visokog stepena konsolidovanosti feminističkog pokreta u Srbiji i povezala žene čije bi vizije ženske emancipacije u mirnodopskim vremenima najverovatnije bile suprotstavljene. U tekstu “Prihvatanje razlika: feministička kritika u Srbiji u post-socijalističkom periodu”, Biljana Dojčinović konstatuje da je jedan od kohezivnih principa “postsocijalističkog” feminizma bio taj što “zasluge socijalističkog perioda za uspostavljanje i održavanje društvene jednakosti i ženskih prava nikada nisu dovođene u pitanje” (vidi u ovom zborniku). Antiratni ženski pokret uspeo je da objedini tzv. identitetski (lezbejski) feminizam drugog talasa, čija bi predstavnica bila Lepa Mladenović, trockistkinju Jelku Kljajić Imširović, socijalistkinje Žaranu Papić i Anđelku Milić, anarhistkinju Sonju Drljević, bivšu partizanku Nedu Božinović, različite identitetske pravce unutar tzv. “postmodernog” feminizma – od Radmile Lazić koja bi se mogla označiti kao zagovornica kulturalnog feminizma, koji rodnu razliku esencijalizuje i razume kao ključnu za povezivanje i organizovanje žena, preko Branke Arsić, poststrukturalističke filozofkinje i druge urednice *Ženskih studija*, do Zorice Mršević, koju bismo danas svrstali među liberalne feministkinje. Sva je prilika da je takva politika ženske solidarnosti figurirala kao važan oslonac za procvat ženskog stvaralaštva i da je omogućila stvaranje nečeg što se može imenovati kao autorefleksivni feministički kod u postjugoslovenskoj literaturi.

između nasleđenih obrazaca mizoginije u jugoslovenskim kulturama i ratničke “kulture”, to jest dešavanja na frontovima i diskursa koji su ih pratili. Što se pak *ProFemine* tiče, ona je u celini posvećena književnosti i tumačenju književnosti, a podnaslov časopis za *žensku književnost i kulturu* to i eksplicira.

KNJIŽEVNA KRITIKA KAO PROSTOR FEMINISTIČKE SUBJEKTIVACIJE

Pre nego što se upustim u analizu ideološko-poetičkih premisa književne kritike u *ProFemini*, želim da ukažem na još jednu mogućnost tumačenja podnaslova časopisa izvan, u svetlu ženskih i rodnih studija, njegovog sasvim jasnog značenja. Prvo, tačna je konstatacija Jelene Milinković da je

ProFemina [je] formirana kao specijalizovan magazin za žensku kulturu i književnost i jedna od urednica, Svetlana Slapšak, u uvodniku prvom broju novoosnovani časopis definiše kao “ženski časopis za književnost/kulturu/istoriju”. Časopis se bavio istorijom feminizma, ženskom književnošću, kako savremenom tako i književnom prošlošću, zatim kritikom, esejistikom i prevodilaštvom. Uredništvo je prepoznalo potentnost polja književnosti preko kog je želelo da preispita postojeći književni kanon, ali i da se pozicionira u konkretnom društveno-političkom kontekstu i da pomoću književnosti i govora o njoj “osvoji slobodu” u raznim segmentima društva. Fokus na književnost uticao je kako na strukturu časopisa tako i na njegov sadržaj: osu časopisa činili su književni prilozi, s jedne strane, i interpretativni i kritički tekstovi, s druge.¹²

Međutim, kako je interesovanje za preispitivanje kanona, od ruskih formalista do feminističkih kritičarki od početka do kraja dvadesetog veka, uvek išlo pod ruku sa revalorizacijom marginalizovanih književnih žanrova i pojava, sintagmi ženska književnost iz podnaslova časopisa može se dodati (ili, rečnikom Svetlane Slapšak, *upisati*) još jedan sloj subverzivnosti. Metodološke postavke izučavanja ženske književnosti i kulture, te kontroverze koje, nažalost, do danas prate pojmove kao što su žensko pismo i ženske studije, Slapšak je izložila u eseju

¹² Jelena Milinković, “ProFemina: Interkulturalizam i jugoslovenski feminizmi”, u *Hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski interkulturalizam danas. Zbornik radova s Desničinih susreta 2016*, ur. Drago Roksandić, Zagreb 2017, 127–138.

“Ženska književnost, žensko pismo, ženske studije” iz 1990. godine, objavljenom u sarajevskom časopisu za književnu i umetničku kritiku *Izraz*. No, bitna pretpostavka celokupne književne produkcije (fikcije, teorijskih radova, istraživanja iz istorije ženske književnosti mahom vezanih za rubrike “Portret prethodnice” i “Portret savremenice”) u *ProFemini* jeste da je simbolička subverzija patrijarhata moguća na osnovu literarnog saveza žena kao marginalizovanih subjekata i trivijalnih žanrova i registara kao svojevrsnih prostora emancipacije od kanona i estetskih ograničenja “visokog stila”. Dnevnicima i druge ispovedne forme afirmisanih (na primer, Doris Lesing), zaboravljenih (Jovanka Hrvaćanin), u našoj kulturi nepoznatih (čileanska spisateljica Marija Luiza Bombal) autorki koje je tradicionalistička književna historiografija prećutkiivala ili tretirala kao trećerazredne, uspostavljaajući znak jednakosti između sentimentalnosti i “ženskosti”, uvek su praćeni teorijskim osvrtom, što korespondira sa uvidom da je za razumevanje trivijalnog u umetnosti potrebno teorijsko znanje.¹³ U ovom svetlu, podnaslov časopisa za žensku književnost i kulturu može se tumačiti kao ironijski eksperiment sa horizontom očekivanja akademske i kulturne scene. Ženska književnost u akademskoj sferi i dalje nije prepoznata izvan koncepta “trivijalna=sentimentalna=ispovedna literatura” i samoočigledne definicije “književnost koju pišu/čitaju žene”, pri čemu se ta rodna diferencijacija po pravilu ne povezuje sa problematikom položaja žena u društvu. Ironijsko podrivanje maskulinih diskursa o književnosti jeste vid feminističke subjektivacije, o čemu Svetlana Slapšak piše u tekstu “Kradljivice jezika”. “Krađa” jezika kao proces subjektivacije zasnovan je na reappropriaciji pojedinih fragmenata diskursa dominacije, a potom njihovom emancipatorskom preoznačavanju, kao i na autorefleksiji i permanentnoj reartikulaciji vlastite pozicije unutar ženskih i feminističkih tradicija, što je ključna odlika feminističke avangarde.¹⁴ Prema rečima Svetlane Slapšak, “[k]radljivice jezika istovremeno relativizuju i dostižu ženskih pokreta i aktuelnih trendova u feminizmu, samoobučavajući

13 Nevena Daković, “Kontraobaveštajna magla”, *ProFemina*, 13/1997, 221.

14 Kao opozicija feminističkoj avangardi stoje reformističke struje koje su uglavnom fokusirane na konkretne, ali neretko i kratkoročne zahteve koji se tiču političke participacije i građanskih prava žena. No, kada govorimo o feminističkoj avangardi, bilo da je reč o edvardijanskim feministkinjama, sovjetskim revolucionarkama ili postjugoslovenskim feminizmima dokumentovanim u periodici iz devedesetih godina prošlog veka, bitno je uvek uzimati u obzir dinamiku između umetničke avangarde i šireg pokreta, to jest epohalnih strujanja iz kojih i najradikalnije avangardne umetničke i političke prakse izrastaju.

se neprekidno u slobodi”.¹⁵ Neprekidno samoobučavanje u slobodi dosta je blisko individualističkom poimanju ženske emancipacije iz pera Dore Marsden, oličenom u konceptu slobodne žene. Sa ove istorijske distance važno je uočiti da su pretpostavke emancipacije za Doru Marsden podrazumevale ne samo duhovnu emancipaciju već i ekonomsku nezavisnost i figuru slobodnomisleće javne intelektualke. *ProFemina* je takođe bila i jedna vrsta platforme za progresivne intelektualke iz različitih teorijskih tradicija. Odras jedinstva u različitosti nalazimo i u načinu na koji uvodnici za prvi broj *ProFemine*, autorki Svetlane Slapšak, Radmile Lazić, Dubravke Đurić i Ljiljane Đurđić, referišu na globalne tendencije u feminizmu, te na domaće nasleđe, ali i u načinu na koji međusobno korespondiraju. Ono što ih povezuje jesu otpor vladajućoj ideologiji i režimu, ali i napor da se uspostave institucije ženske moći. Zauzevši pozicije kulturnih autoriteta i sudija, one su otišle i korak dalje rubrikom “Biblioteka *ProFemina*” (dodatak pojedinim brojevima), koja se može smatrati integralnim delom alternativnog izdavaštva koje je podupiralo autorku. Takođe, uredništvo *ProFemine* ustanovilo je književnu nagradu “Biljana Jovanović”, čiji je cilj bio plasiranje i afirmisanje savremene poezije i proze koja ironizuje, subvertira, provocira patrijarhalne i nacionalne kodove i narative. U uvodnom tekstu “Ženskom rukom – šta?”, Svetlana Slapšak¹⁶ uspostavlja vezu između patrijarhalne kulture koja žene nasilno gura u nevidljivost, brišući ih iz istorije, i mizogine političke kulture. Kao objedinjujući cilj celokupnog teorijskog, aktivističkog, književnog i književnokritičkog rada feminističke kontrajavnosti Slapšak ističe pisanje celovite ženske istorije ženskom rukom. U ovom eseju, ona praktično rekapitulira metodološke postavke iz članka “Ženska književnost, žensko pismo i ženske studije”, a zaoštrenost argumentacije u tekstu iz 1994. odgovor je na drastične društvene promene. U svojoj uvodnoj reči pesnikinja Radmila Lazić problematizuje koncept ženskog pisma kao pisma Drugog i o Drugom, oslanjajući se, pre svega, na teoriju feminizma razlike. Kako je reč o poslednjoj deceniji dvadesetog veka, u kojoj se i na političkom i na teorijskom planu prelama celokupno iskustvo ženskih i drugih emancipatorskih pokreta, diskurs privilegovanja razlike pojedinih saradnica *ProFemine* često vodi u mistifikaciju, pa nije sasvim jasno da li se pod razlikom podrazumeva strateški ili kulturalni esencijalizam ili, pak, dekonstruktivističko insistiranje na višestrukoj decentrirano-

15 Svetlana Slapšak, “Kradljivice jezika”, *ProFemina*, 13/1997, 151.

16 Svetlana Slapšak, “Ženskom rukom – šta?”, *ProFemina*, 1/1994, 11.

sti raznih rodnih, etničkih i seksualnih identiteta, ujedno međusobno isprepletenih. Ovde je važno ukazati na specifičan raskorak između trendova u postjugoslovenskoj ženskoj historiografiji i teoriji, s jedne strane, i tendencija unutar angloameričke feminističke književne kritike, s druge. Feministička izdavačka kuća Feministička '94 objavljuje studiju istoričarke Nede Božinović *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, a Biljana Dojčinović u prikazu ove knjige objavljenom u *ProFemini* kaže: "Iako je napisana na klasičan način kao istorijska studija, ova knjiga predstavlja prekretnicu u proučavanju ženskog pitanja i feminizma uopšte u Srbiji. To je prvi pokušaj da se sistematski opišu gotovo dva veka kontinuiranih napora"¹⁷. Dok je u knjizi Nede Božinović, kao i u prikazu, naglasak na artikulisanju celovite ženske istorije (bez koje, razume se, nije moguća ni celovita istorija ženske književnosti), gde je unificiranost subjekta te istorije još uvek neproblematizovana, angloamerička kritika rod dekonstruiše postavljajući ga u saodnos sa drugim izvorima opresije i drugim takođe potlačenim subjektima. Dobar primer za to jeste i kod nas preveden esej Suzan Stanford Fridmen (Susan Stanford Friedman) "Preko roda: nova geografija identiteta i budućnost feminističke književne kritike" iz 1996. godine. Međutim, čini se pogrešno taj raskorak tumačiti isključivo iz perspektive koja, često i neosveščeno, privileguje "zapadni feminizam", poistovećujući koncept ženskih ljudskih prava sa borbom za emancipaciju žena uopšte. Jasmina Lukić u svom tekstu "Rod i migracija u postjugoslovenskoj književnosti kao transnacionalnoj književnosti" piše:

U sedamdesetim i osamdesetim godinama 20. veka na jugoslovensku književnost posebno su uticala dva talasa: postmodernistička paradigma i *feministički pokret*. *I jedno i drugo bili su izvorno evropski i severnoamerički fenomeni*, da bi kasnije postali globalni, ali nijedan posebno uticajan u komunističkom svetu. Jugoslavija je bila izuzetak zbog svoje pozicije između Istoka i Zapada (kurziv je moj).¹⁸

Tvrđnja da je feminizam izvorno evropski fenomen, naročito kada je data bez dodatnih specifikacija, kao da zanemaruje činjenicu da se feminizam javlja kao reakcija na sistemske opresije koje svuda u svetu trpi najveći broj žena. Drugim rečima, takva konstatacija po-

17 Biljana Dojčinović, "Herstory sa našeg tla", *ProFemina*, 13/1997, 245–247.

18 Jasmina Lukić, "Rod i migracija u postjugoslovenskoj književnosti kao transnacionalnoj književnosti", *Reč*, 87/2017, 280.

sredno legitimiše odnos centra – periferije, to jest Zapadnog i ostalih društava kao hijerarhijski odnos koji se ne dovodi u pitanje, iako je važan aspekt globalnog feminističkog delovanja upravo probijanje i takvih granica. Štaviše, upravo feministička periodika pokazuje na koje se sve načine može revitalizovati vlastita tradicija, paralelno sa dijalogom sa drugim kulturama, čime se prostori za transnacionalnu žensku solidarnost dodatno šire. Primer interpretativne strategije koja spaja angloameričku teoriju sa domaćim iskustvom jeste uvodni tekst Ljiljane Đurđić, jedne od članica redakcije. Ona kaže da je u savremenoj književnosti reprezentacija žena svedena na tri ekstremno opresivne rodne uloge – majku, sveticu i “ortodoksnu kurvu”, i to pre svega u romanima Dobrice Ćosića i Slobodana Selenića. Ljiljana Đurđić koristi jedan od najranijih oblika feminističke književne kritike, koji nalazimo i kod Rebeke Vest: analizu modela ženskosti koje literatura legitimiše, tzv. *images-of-women criticism*. Na ovaj tekst direktno se nadovezuje programski tekst Dubravke Đurić “Glasovi drugih”, koji mapira uporišta mizoginije i kulturne politike koje počivaju na rodnoj i nacionalnoj opresiji, te nudi niz mera kojima će *ProFemina* nastojati da uspostavi kontrakulturne institucije, kombinujući, kako je sama naziva, postmodernu ideologiju *drugog* i materijalnu analizu položaja žena u tadašnjem društvu. Dubravka Đurić ističe sledeće:

Budući da kulturu oblikuju uglavnom, dominantno, muškarci, stvaralaštvo žena je marginalizovano. Marginalizacija stvaralaštva žena samo je posledica marginalizovanosti žena u društvu uopšte, što je širi socijalni problem... Intencija ovog časopisa je da pruži prostor za objavljivanje ženama koje se bave kreativnim radom, pre svega poezijom, prozom, esejom, kritikom i teorijom... Usredsredićemo se na savremenice... S druge strane, otkrivaćemo kulturnu baštinu, ponovo interpretirati i smeštati u širi kontekst stvaralaštvo žena iz prošlosti, istražujući i oblikujući ono što se u teoriji danas zove “ženskom tradicijom” prostora na kojem živimo, ali ćemo i projektovati buduća pisma.

Funkcija feminističkog časopisa kao sigurnog prostora za afirmaciju mladih autorki pokazala se kao istorijska konstanta feminističkih kontrajavnosti.¹⁹ Međutim, uvid Lusi Dilep da je feministički avangar-

19 Studije na kojima baziram ovo uverenje jesu: *Feminist Media History: Suffrage, Periodicals and the Public Sphere* Marije Dičenco (Maria Dicenzo) u koautorstvu sa Lusi Dilep i Lejlom Rajan (Leila Ryan) i *Feministička kontrajavnost: žanr*

dizam bio duboko povezan sa subverzivnim umetničkim i kulturnim obrascima omogućava nam da sâm pojam feminističke avangarde promišljamo kao istovremeno i kulturni i politički projekat. U engleskom jeziku termin *avant-garde*, koji se nalazi u naslovu studije Lusi Dilep, odnosi se na umetničke i intelektualne kružoke, dok se po pravilu reč *vanguard* odnosi na *sensu stricto* političku organizaciju. Oba značenja, koja se u našem jeziku prevode istom rečju – avangarda – susiču se u reči *vanguardism* (avangardizam). Kao što je poznato, avangardizam je marksistički koncept revolucionarnog vodstva koji je V. I. Lenjin imenovao i razradio u čuvenom pamfletu *Šta da se radi?* iz 1902. godine. Koncept je osmišljen kao odgovor na reformizam i fokusiranost na legalističke zahteve unutar radničkog pokreta. Budući da takvu shemu rasepa nalazimo i u feminističkom pokretu, obazrivo i tek načelno poređenje ova dva “avangardizma”, jednog kome je cilj stvaranje revolucionarne organizacije i drugog koji promišlja kako izgraditi revolucionarni subjekat kao agens društvene promene, omogućava da propitujemo kriterijume na osnovu kojih određene umetničke i političke struje klasifikujemo kao avangardne. Pored visokog vrednovanja individualizma²⁰ i autorefleksivnosti, te izražavanja otvorenog nezadovoljstva kapacitetom žena za samoo-slobođenje,²¹ koje je Lusi Dilep označila kao formativne karakteristike feminističke avangarde, kao bitna odlika avangarde moglo bi se izdvojiti nešto što bih ovde imenovala kao “maksimalni zahtev”.

ženskog portreta u srpskoj periodici 1920–1941 Stanislave Barać.

- 20 Prenaglašeni individualizam ili netaktičnost prema potencijalnim saveznicama, te isključivanje velikog broja žena, jer se govori hermetičnim i teorijskim jezikom, jesu elitistički. Još preciznije, elitizam je česta odlika avangardnih tendencija, bilo umetničkih bilo političkih. Činjenica je da je *ProFemina* imala u fokusu i socijalnu dimenziju položaja žena, kao i da u uredničkim i programskim tekstovima nema eksplicitnog elitizma. No, *ProFemina* se svakako svrstava u elitnu kulturnu produkciju, jer je za razumevanje većine tekstova neophodan određeni konceptualni aparat koji je uglavnom dostupan osobama sa univerzitetskim obrazovanjem iz humanističkih disciplina. To je problem čija analiza, interpretacija i potencijalno rešenje ostaju izvan okvira ovog rada.
- 21 Kritika introjektovane mizoginije ili suprotstavljenih interesa različitih grupa žena gotovo u potpunosti izostaje iz tekstova u *ProFemini*. To se verovatno može objasniti razvijenom mrežom solidarnosti među feministkinjama sa prostora bivše Jugoslavije, te prežicima socijalističkog kolektivizma, zbog čega ne možemo da govorimo o izolacionističkom avangardizmu kao u slučaju Dore Marsden ili jednog važnog modernističkog teksta, koji takođe ispunjava tri gorepomenuta kriterijuma koje Lusi Dilep navodi, a to su *Tri gvineje* Virdžinije Vulf. Imajući u vidu da taj esej argumentuje odnos između maskuliniteta, nacionalizma, nasilja i rata, važno je napomenuti da je on objavljen u prevodu Feminističke '94, dok su određeni kritički osvrti na stavove koje je Virdžinija Vulf iznela u njemu prevedeni upravo u *ProFemini*.

Taj maksimalni zahtev, koji se u slučaju oba avangardizma temelji na odbacivanju lažne svesti, jeste zahtev koji se namerno oglašuje o “zdravorazumsku” logiku reformizma (koji nastoji da se nagodi sa sistemom) i nudi sasvim novu viziju emancipacije. Razume se, opasnost od idealističkih skretanja je očigledna. Međutim, takva iskustva, kada su kritički reflektovana sa istorijske i/ili kulturne distance, pružaju priliku za promišljanje o tome kako neke avangardne diskurse možemo demokratizovati. Tako je edvardijanska avangarda insistirala na seksualnoj i intelektualnoj emancipaciji, pretpostavljajući je borbi za pravo glasa, ali je uspela da artikuliše i izloži ideje o kojima se do tada nije moglo javno diskutovati, a koje su takođe fundamentalne za neprekidno unapređenje ženske emancipacije: rodni odnosi u braku, odnosi moći u seksualnim odnosima, pitanje kontrole rađanja... Slično tome, bilo je potrebno mnogo hrabrosti i integriteta da se u okolnostima agresivnog nacionalizma i praktično normalizovanog nasilja prema ženama, zagovara i stvara ženska književnost i kultura kao strateški oslonac nekog budućeg društva koje bi trebalo da bude manje nasilno upravo zahvaljujući raskidu sa maskulinističkim paradigmatama. Drugim rečima, upravo je u feminističkim časopisima, zahvaljujući razvijenoj političkoj svesti, književnost konstruisana kao privilegovani diskurs prevratničke imaginacije.

Krajnji rezultat promišljanja, zamišljanja i praktikovanja gino-centrične kulture u *ProFemini* jeste kreiranje novog feminističkog subjekta: to je književna kritičarka vođena uvidom da je književna kritika, zbog svoje povezanosti sa propisivanjem kanona i kulturnih obrazaca oduvek, bila najmanje propusna za žene. Dubravka Đurić u svom uvodnom tekstu u prvom broju *ProFemine* to i eksplicira:

Žena ima srazmerno, neuporedivo manje u književnosti nego muškaraca. ... u poeziji još i možete naći pesnikinje, pa i u prozi prozaistkinje, ali u kritici, koja je kao delatnost po sebi institucija moći, još ih je manje. Možemo zaključiti da su žene prisutnije (da ih sistem propušta) u sferama gde su one objekti, a ne subjekti odlučivanja i arbitraže (one ne odlučuju, o njihovom radu se odlučuje).²²

22 Dubravka Đurić, “Glasovi drugih”, *ProFemina*, 1/1994, 16.

ŽENSKA SOLIDARNOST KAO PRAKSA TRANSGENERACIJSKE I TRANSNACIONALNE SARADNJE

Urednička i tekstualna politika književne kritike u *ProFemini* bila je zasnovana na osnovnom feminističkom principu – ženskoj solidarnosti, kao organizovanoj podršci i afirmisanim i neafirmisanim autorkama, kao i autorima, koji se nisu priklonili repatrijarhalizacijskim trendovima. Ta podrška obuhvatala je resurse, finansije i intelektualnu validaciju. Projekcija budućnosti, o kojoj Dubravka Đurić govori u uvodniku, nekoliko brojeva kasnije imenovana je kao *ProFeminina* književnokritička škola. Ona se zasnivala na sinergiji filoloških znanja i rodnih studija, to jest na metodi “pažljivog čitanja” (*close reading*) u čijem je središtu namera da se tekstualno prezentovana društvena nepravda detektuje, dokumentuje i interpretira u kontekstu kako istorije feminiz(a)ma, tako i rodno određenog iskustva nasilja, rata i marginalizacije u datom istorijskom trenutku. Redakcija, kao grupa intelektualki sa obuhvatnim teorijskim znanjima, bila je upoznata sa opravdanim primedbama na račun ideologije semantičke autonomije teksta, kao i političkim implikacijama ove književnokritičke paradigme. Međutim, upotrebom “pažljivog čitanja”, insistiralo se na intelektualnom poštenju nasuprot fabrikovanju i prekrajanju kulturnog nasleđa tako da služi interesima srpskog nacionalizma. Potonje je bila dominantna praksa kulturnih i obrazovnih institucija pod kontrolom režima. Cilj *ProFeminine* škole bio je da afirmiše žensko stvaralaštvo pomoću dve usko povezane strategije: da uvođenjem poststrukturalističkih dekonstrukcija binarnosti uzdrma mitsko-epske matrice koje je eksploatisao nacionalizam, ali i da provocira mušku dominaciju i u postmodernoj književnosti, koja je manje ili više otvoreno podržavala pretpostavke na kojima je agresivna nacionalistička kulturna politika počivala. To se, pre svega, odnosilo na Pavićeve, Selenićeve i Basarine romane. Kritičarke, teoretičarke, književnice borile su se za svoje mesto u okviru postmodernističke paradigme. Zato je od posebnog značaja diskurzivna strategija kojom je plasirana kritika tada veoma popularnog Pavićevog *Hazarskog rečnika*. Tu kritiku piše Ljiljana Šop, urednica *Književnih novina*, koja se otvoreno ograđuje od feminizma jednim opštim mestom – “ni diskriminacija žena ni feminizam”.²³ Strateška esencijalizacija roda i negovanje humanističkog ideala prema kom je dobra literatura potencijalno moralni korektiv pojedinki, a time i društva, i koji jesu bili deo ginocentrične ali za različite uticaje otvorene ideologije *ProFemine*, ovde je upotrebljena

23 Ljiljana Šop, “Hermafroditizam a la Pavić”, *ProFemina*, 1/1994–1995, 154–158.

tako da komunicira sa onima koji su protiv nacionalizma, ali imaju predrasude prema feminizmu. Kritika Ljiljane Šop “Hermafroditizam a la Pavić”, objavljena u 14. broju *ProFemine*, bila je fokusirana na razobličavanje književnog teksta kao banalnog, a njegovog autora kao mediokritetskog pisca koji ne poznaje konvencije žanra. Korišćenje profesionalnog autoriteta žene koja nije feministkinja, ali ni antifeministkinja, te ukazivanje na “zanatske” propuste, bila je strategija kojom se nacionalistima oduzimao intelektualni kredibilitet koji su im institucije garantovale. Ako bi se ova strategija mogla računati kao postupak “krađe jezika”, takođe neizostavan oblik otpora bilo je stvaranje vlastitog, *ženskog jezika* i imaginarijuma *ženskih* sudbina. Strateška esencijalizacija roda, zajedno sa snažnim antifašizmom i antinacionalizmom redakcije *ProFemine*, rezultirala je mnogo radikalnijom i komunikativnijom formom – portretom žena čije lične istorije utelovljuju prekretnice i traume u kolektivnom iskustvu. Prikazivanje knjiga koje govore o ženama sa teritorije bivše Jugoslavije, koje su Miloševićeva vlast i desnica neprekidno dehumanizovale, bio je poziv na identifikaciju i solidarnost sa tim ženama. Pritom, portreti tih žena uzimali su u obzir i oblike potlačenosti koji nisu svodivi na rod ili etnicitet, poput starosti, života u ruralnim krajevima i slično. Priča o Didari Đukani Đorđević, Albanci koja je govorila o procesu vlastite emancipacije, odbačenosti od porodice zbog udaje za Srbina, o rastu etničkih tenzija na Kosovu koje su se, prema njenom svedočenju, mogle uočiti u svakodnevnim aktivnostima poput posete zubaru, prenosila je konkretno, opipljivo iskustvo. Uspostavljena su dva dominantna tipa kritike koja su korespondirala sa sadržajem dela koja su tumačila i vrednovala. Jedan tip činile su kritike koje su počivale na intelektualizmu, ali i neposrednoj afirmaciji ženskog subjekta u apstraktnim diskursima. Drugi tip posedovao je hibridnu formu poetskog, teorijskog i aktivističkog diskursa, ukazujući na transgeneracijske i transnacionalne saveze žena kao vidova svakodnevice, te pozivajući na njihovo ojačavanje. Pišući o knjizi Miroslave Malešević *Didara: život jedne Prizrenke*,²⁴ u kojoj je izneta usmena istorija Didare Đukani Đorđević, Svetlana Slapšak zaključuje:

²⁴ Ova kritika objavljena je 2004, te je formalno izvan opsega analize ovog rada. Međutim, prikaz biografije Didare Đukani Đorđević srodan je produkciji iz devedesetih godina ne samo po tome što se neposredno govori o etničkim sukobima nego i zato što događaji iz 2004. (ubistva srpskih civila na Kosovu i demoliranje džamije u Beogradu kao “odgovor” na to) predstavljaju recidiv politika iz devedesetih nakon kog sledi period stabilizacije odnosa.

Žena kao što je Didara zbog godina koje protiču, ostaje sve manje. Ova knjiga ima posebno mesto u lektiri savremenih balkanskih žena, kao podsticaj da se što više njih angažuje u nalaženju sagovornica iz starijih generacija, beleženju njihovih uspomena dostojnoj obradi sakupljenog materijala.²⁵

ZAKLJUČAK

Jasmina Lukić govori o tri talasa koja su oblikovala posleratnu jugoslovensku književnost: modernizmu, postmodernizmu i ženskoj književnosti.²⁶ Ako imamo u vidu da je avangardna feministička kritika samim tekstualnim praksama i otvorenim zahtevom da se osvoji prostor umetničke slobode u kome će marginalizovane grupe propitivati vlastitita iskustva, ali na bazi međusobne solidarnosti, ohrabrila uspon kako ženske književnosti, tako i feminističkih tema u njoj, jasno je u kojoj meri znanja, dileme, inspiracije i iskustva feminističkih grupa iz devedesetih mogu biti relevantna za buduće autorke koje se obrazuju i stasavaju u kontekstu tekućeg neokonzervativnog talasa. Iskustvo *ProFemine* pobija tezu tradicionalne književnokritičke paradigme u našoj kulturi, aktuelne skoro čitav vek – da je književna kritika prvenstveno sinteza svih književnih tendencija jednog doba.²⁷ Kada se odrekne fingirane objektivnosti, književna kritika – kao delatnost koja se po definiciji odvija u kolektivu (u smislu da zahteva grupu sličnomišljenika/sličnomišljenica da bi bila prepoznata) i makar pod pretpostavkom preuzimanja određene moći – može postati sredstvo emancipacije. Imajući to u vidu, saradnja između generacije kojom su se uspostavile strukture ženskog organizovanja (ma koliko krhke i napadane one bile) i generacije mladih feministkinja, može biti ključan resurs u artikulisanju otpora reakcionarnim politikima u kojima su prve na udaru žene, seksualne i nacionalne manjine. Ipak, da bi se to dogodilo, neophodno je promisliti inherentna ograničenja feminističkog avangardizma, zbog kojih je znanje pohranjeno u okvirima domaće feminističke kontrajavnosti još uvek dostupno samo privilegovanoj manjini.

25 S. Slapšak, "Didara: oslobađajuća antropologija", *ProFemina*, 35/2004, 207–208.

26 J. Lukić, "Rod i migracija u postjugoslovenskoj književnosti kao transnacionalnoj književnosti", 279.

27 Dragiša Živković, *Počeci srpske književne kritike (1817 – 1860)*, Beograd 1957, 7.

LITERATURA

Primarni izvori

Feminističke sveske, 1994.

ProFemina, časopis za žensku književnost i kulturu, 1994–1999.

Ženske studije: časopis za feminističku teoriju, 1994–1995.

Sekundarna literatura

Barać, Stanislava. *Feministička kontrajavnost: žanr ženskog portreta u srpskoj periodici 1920 – 1941*. Beograd 2015.

Delap, Lucy. *The Feminsit Avant-garde: Transatlantic Encounters of the Early Twentieth Century*. Cambridge 2007.

Dicenzo, Maria, Lucy Delap and Leila Ryan. *Feminist Media History: Suffrage, Periodicals and the Public Sphere*. London 2010.

Dojčinović, Biljana. *Ginokritika: rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene*. Beograd 1993.

Kolarić, Ana. *Rod, modernost i emancipacija. Uredničke politike u časopisima "Žena" (1911–1914) i "The Freewoman" (1911–1912)*. Beograd 2017.

Lukić, Jasmina. "Rod i migracija u postjugoslovenskoj književnosti kao transnacionalnoj književnosti". *Reč*, 87/2017, 273–293.

Milinković, Jelena. "ProFemina: Interkulturalizam i jugoslovenski feminizmi". U *Zbornik radova sa međunarodnog znanstvenog skupa Desničini susreti 2016*. Ur. Drago Roksandić. Zagreb 2017, 127–138.

Peković, Slobodanka i Svetlana Slapšak, ur. *Naučna kritika komparativističkog smera*. Novi Sad 1983.

Slapšak, Svetlana. "Ženska književnost, žensko pismo, ženske studije". *Izraz: časopis za književnu i umjetničku kritiku*, 2–3/1990, 220–229.

Živković, Dragiša. *Počeci srpske književne kritike (1817 – 1860)*. Beograd 1957.

**LITERARY CRITICISM IN "PROFEMINA" (1994–1999):
THE PORTRAIT OF THE FEMINIST AVANT-GARDE**

The following paper analyses the theoretical assumptions of the interpretative criticism published in *ProFemina: The Journal of Women's Culture and Literature*, in the period between 1994 to 1999. The paper offers an overview of various feminist traditions, including political, literary and activist strategies and practices, which the editorial policy of *ProFemina* continued or engaged in direct or indirect dialogue with, as well as the interpretation and critical evaluation of clashes between theory and critical practices, considering both international and domestic editorial and cultural policies which were introduced by feminists and women's rights activists. *ProFemina* has been chosen as the subject of this analysis, for it was the only journal of the pacifist and feminist counterpublic, entirely dedicated to literature. The aim of the evaluation mentioned above, based on critical discourse analysis and comparative contextualisation of various feminist counterpublics, i.e. their written testimonies, is to offer one of possible answers, based on the example of *ProFemina*, to the question if and how literature and criticism can serve as places of discourse resistance to repressive socio-political systems, thus contributing to women's organising and improving the position of women in the society.

Keywords: *ProFemina*, feminist counterpublic, feminist literary criticism, feminist avant-garde